

יהודים, פאשות ויניצ'רים :
באזרגיאנים בשירות המדינה העת'מאנית
בין המאות ה-17 וה-19
יהושע (שוקי) אקר

תקציר

מחקר זה מצביע על חשיבותם של תפקידי באזרגיאן באימפריה העת'מאנית בין המאה ה-17 למחצית הראשונה של המאה ה-19. הוא נועד להרחיב את מסגרת הידע אודות תפקידי באזרגיאן או באזרגיאן באשי בשירותם של בכירים וגופים במדינה העת'מאנית, ואודות השפעתם על המדינה והחברה העת'מאנית. הבנת התפתחותו של התפקיד והמונח שסימן אותו תורמת לגיבוש מסגרת ניתוח כוללת לתקופה שבין מה שקרוי "תור הזהב" של האימפריה במאה ה-16, לבין תקופת הרפורמות של אמצע המאה ה-19. המחקר מגשר על פערים בהיסטוריוגרפיה של האימפריה העת'מאנית בתקופה הנדונה, ומתמקד בקבוצה של בעלי תפקידים חצי פורמליים שפעלו לצידם של רוב בעלי התפקידים הרשמיים הבכירים באימפריה ופתחו בפניהם אפשרויות פעולה רחבות יותר.

הדיון עוקב אחר המונח באזרגיאן כמושג מפתח, המסמן ומגדיר תקופה מובחנת. יצירתו של מונח נפרד ודרכי השימוש בו הם פועל יוצא של תהליכי השינוי במדינה העת'מאנית, ושל האילוצים שעמדו בפני הבכירים העת'מאנים. קיומו של מונח מובחן, אך חסר הגדרה מפורשת ומחייבת, המציין סוכן ביצוע - כלכלי, מסחרי, פוליטי - בשירותו של גורם בכיר במערכת העת'מאנית, או בשירותו של גוף קולקטיבי, הוא תופעה שניתן לזהות אותה מסוף המאה ה-16 ועד אמצע המאה ה-19. המונח באזרגיאן עצמו הפך מקובל רק בעשורים הראשונים של המאה ה-17, השימוש בו החל להתפשט בחוגי האליטה במרכז האימפריאלי ואז בבירות המחוזיות לאורך המאה, ולאחר זאת הוא החל ללבוש צורות שונות באזורים שונים של האימפריה, עד שהשימוש בו דעך ונעלם במהלך המאה ה-19.

הבאזרגיאנים שירתו את המדינה העת'מאנית ובכירה כבעלי תפקידים ייעודיים, שהתמחו בתיאום וקישור מסחרי, כלכלי, ואף פוליטי, ויכלו לספק מענה מידי לצרכים דחופים. הם סיפקו מערכת קשרים ורישות אלטרנטיביים לאלו של המדינה, חיברו מושלים ומפקדים לרשתות מסחריות מקומיות, אימפריאליות ורב-אזוריות, ורתמו בכך את היכולות והקשרים

שהתפתחו בתחום המסחר, לשירות המדינה, בתקופה שהמדינה עצמה לא סיפקה מגוון כזה של קשרים. הם סיפקו ערוצים עוקפים ומהירים בהעברת כספים, ברכש ציוד ואמצעים, ביצירה וניהול של קשרים אישיים.

הבהרת חשיבותם והשפעתם של תפקידי "באזרגיאן" מובילה לדיון מפורט יותר במה שניתן להגדיר "תקופת הבאזרגיאנים". תקופה זו, המקבילה ל"תקופת הביניים" העת'מאנית, מתחילה בתהליכי היצירה של תפקיד הבאזרגיאן, נמשכת לאורך תהליכי גיבוש התפקיד, התפתחותו והפצתו, ומסתיימת בתהליכי החלפתו בתפקידים ומבנים חדשים. דיון זה מוביל גם לשאלת מקורם של האישים שמילאו תפקידים אלו, ולמעשה - שאלת המסגרות והנסיבות שבהן התפתחו אותן מערכות נוספות, שצורפו בצורה מודולרית למערכת המינהלית העת'מאנית ותרמו להישרדותה והתפתחותה.

נקודת ההתחלה של הדיון ב"תקופת הבאזרגיאנים" היא תהליך גיבושו של המונח "באזרגיאן" עצמו. במחצית הראשונה של המאה ה-17 התגבשה במרכז הפוליטי והכלכלי של האימפריה העת'מאנית, משמעות חדשה למונח באזרגיאן, שהפך להיות כינוי לבעל תפקיד הממונה על רכש ואספקה כוללת בארמונות ובבתים הגדולים של האליטה העת'מאנית. קשה להצביע על התהליך המדויק של עיצוב המשמעות והשימושים הראשוניים. הוא התבסס כנראה על תפקידים שהיו קיימים כבר במאה ה-16, ועל נוכחותם של סוכנים רבים בשירות ארמונות ובתי בכירי המדינה, שנשאו כינויים שונים.

בין 1640-1680 התעצב והתגבש תפקיד ה"באזרגיאן" כסוכן אישי בשירותם של מושלים ובעלי תפקידים בכירים במינהל המרכזי העת'מאני, והחל להתפשט במרחב העת'מאני. בניגוד להגדרה השגורה, הבאזרגיאן לא שימש ספק בדים בלבד, אלא התפתח לשורה של תחומים, שרכש היה רק אחד מהם. באזרגיאנים שימשו בתפקידים של קניין סיטונאי, סוכן ומתווך כלכלי, סוכן השקעות, יועץ פיננסי, יועץ פוליטי, סוכן ביצוע כללי, שליח חשאי ועוד. השנים שבין 1650 ל-1750 בקירוב היו תקופת השיא של הבאזרגיאנים. הופיעו יותר ויותר עמדות כאלו והן התפשטו מהמרכז האימפריאלי למרכזי המינהל שבמחוזות.

יצירת תפקידי באזרגיאן חדשים במרכז האימפריאלי והפצת התפקיד והמונח דעכו אחרי 1750, אולם תפקידים קיימים, וגירסאות מקומיות של התפקיד הוסיפו להתקיים ולהתפתח עד המחצית הראשונה של המאה ה-19. יצירתם של מבנים פוליטיים חדשים בתקופה זו הובילה לביטולם והחלפתם של רוב תפקידי הבאזרגיאן שהוסיפו להתקיים. עד אמצע המאה בערך כבר דעכו ונעלמו השרידים האחרונים של התפקיד גם בגירסאותיו המקומיות.

במהלך "תקופת הבאזרגיאנים" החזיקו בתפקידים אלו אישים שהשתייכו לקבוצות שונות בחברה העת'מאנית, נוצרים, יהודים, ומסלמים. לא ניתן על סמך הידיעות הקיימות לתת נתונים מדוייקים ומלאים, אבל ניתן לקבוע שמספר היהודים בין הבאזרגיאנים היה גדול במיוחד. אף שהם לא היו היחידים שהחזיקו בתפקיד, הרי בתקופות מסויימות (אמצע המאה ה-17 עד אמצע המאה ה-18 - התקופה הפורמטיבית של תפקידי הבאזרגיאנים באיסתאנבול ובאימפריה), במקומות מסויימים (בראש ובראשונה איסתאנבול, וכן מרכזים עירוניים חשובים דוגמת קהיר, וסראייבו, לארסו, דמשק, בגדאד), ובתפקידים מסויימים (באזרגיאן של הוזיר הגדול, של חיל היניצ'רים, של מושל מצרים), הם היוו רוב בולט או אף גורם בלעדי. די היה בכך כדי ליצור את הזהות החלקית בין המונח באזרגיאן לזהות יהודית.

עמדת הכוח העיקרית בתחום הבאזרגיאנות במרכז האימפריאלי, שנותרה בקביעות בידי יהודים, היתה תפקיד הסוכן הכללי של חיל היניצ'רים (באזרגיאן-י אוג'אק-י יניצ'דיאן, אוג'אק באזרגיאני; Ocak Bazergâni). תפקיד זה, שנזכר לראשונה ב-1695, וכנראה נוצר כחלק מן הרפורמות הצבאיות והפיננסיות באותה תקופה, הוחזק ברציפות במשך כמאה שנה ע"י כמה משפחות יהודיות מקורבות, עד חיסול חיל היניצ'רים ב-1826.

עמדת הבאזרגיאן בשירות חיל היניצ'רים, שהיה המרכיב הרגלי העיקרי של צבא הקבע העת'מאני, מספקת תמונה רחבה של תפקודו של באזרגיאן והתפתחותו של תפקיד כזה. מתפקיד לא-מוגדר המתקיים בצילו של מפקד החיל, הפך הבאזרגיאן לפונקציה קבועה, בעלת סמכויות מוכרות, כמעט חלק משדרת הפיקוד והמטה של החיל. הוא ריכז בידיו סמכויות בתחום הרכש והמימון באיסתאנבול ובעבור חילות המצב, והיה מעורב בתחומי המינויים, המשכורות והירושות. בניגוד לתפקידי באזרגיאן אחרים, שהיו תלויים בקשר האישי לבעל התפקיד העת'מאני, תפקיד זה עבר שינוי והפך לחלק מן המבנה האדמיניסטרטיבי של החיל, ובוה גם מוסברת הישרדותו.

תפקיד הבאזרגיאן נוהל כעסק משפחתי לאורך כששה דורות של בני משפחות זונאנה ואגימאן. דוד זונאנה, מייסד השושלת המשפחתית ומעצב התפקיד, פעל בתקופת השיא של הבאזרגיאנים היהודים, ובשיא השפעתו החזיק גם בתפקיד הבאזרגיאן של הוזיר הגדול. לאחר הוצאתו להורג ב-1746, הצליחו בניו לשמר חלק מהישגיו, ולהתכנס למסגרת התפקיד העיקרית שעוצבה על ידו, תוך גיבוש מסגרת ניהול משפחתית ומסורת הורשה מסודרת, שפעלה עד 1784. המעבר לדור השלישי התגלה כבעייתי עבור משפחת זונאנה. מתוך הקבוצה המשפחתית הגדולה

היה זה לבסוף אחד מענפי משפחת אגיימאן שהשתלט על העסק המשפחתי, והחזיק בו במשך ארבעה דורות נוספים.

התפתחותו של תפקיד הבאזרגיאן שפעל לצד האעי'א של היניצ'רים ולצדו של חיל היניצ'רים, שיקפה את השינויים שחלו בלוחמה העת'מאנית בסוף המאה ה-17, ובחיל היניצ'רים החל מראשית המאה ה-18. הופעת תפקיד הבאזרגיאן בסביבות 1695, והתפתחות הרשת המשפחתית והחברתית שהחזיקה במונופול על איושו בצורה בולטת החל במלחמת 1736, מסמנות תקופת מעבר זו. הבאזרגיאן צמח כגורם-על, מתאם ומקשר, המסוגל לקשר בין היחידות השונות ובין המינהל המרכזי, וכן לספק צינור לגיוס אשראי ישירות מן האוכלוסיה העירונית וקבוצות של סוחרים ובנקאים.

תפקיד הבאזרגיאן של האוגיאק מציע זווית חקירה שימושית משום שהיה מרכזי, בעל קשרים רבים למסגרות שונות של האליטה ולמסגרות שונות של המדינה העת'מאנית, והתקיים לאורך זמן. לבאזרגיאן היתה נגיעה בתחומים רבים בזכות קשריהם הענפים של היניצ'רים, פריסתם הרחבה באימפריה, ומספרם הגדול באיסתאנבול עצמה. היניצ'רים היו מעורבים כמעט בכל היבט של חיי החברה, הכלכלה, הפוליטיקה והמינהל של האימפריה, ובעקבות זאת - גם הבאזרגיאנים שבשירותם. תפקיד הבאזרגיאן מאיר היבטים שונים ומגוונים בחברה העת'מאנית, והיהודית-העת'מאנית בכללה, החורגים ממסגרתו המצומצמת לכאורה של התפקיד ומתחומה של איסתאנבול.

תקופת הבאזרגיאן של האוגיאק - 1690 עד 1826 מספקת מסגרת כללית לתקופה בהיסטוריה העת'מאנית ובהיסטוריה של יהודי איסתאנבול והאימפריה. בעוד באזרגיאנים ובעלי תפקידים אחרים, ואחריהם צראפים-באזרגיאנים, עלו וירדו יחד עם האישים שבשירותם פעלו, חיל היניצ'רים נותר גורם קבוע ומתמיד בפוליטיקה העת'מאנית בכלל והאיסתאנבולית בפרט. הבאזרגיאנים סיפקו יציבות והמשכיות חברתית למשפחות אליטה נוספות, ולקהילה המקומית, וכתובת קבועה ליחידים וקהילות ברחבי האימפריה.

הבולטות היהודית בתפקידי באזרגיאן בכלל, ובתפקיד הבאזרגיאן של היניצ'רים בפרט, היא משמעותית לחקירת ההיסטוריה של יהודי האימפריה העת'מאנית, של היהודים במרכזים המינהליים העת'מאניים, ושל היהודים בבירה האימפריאלית איסתאנבול. בין הבאזרגיאנים שפעלו בבירת האימפריה בשירות הדרגים הבכירים של המדינה העת'מאנית ומאוחר יותר בשירות היניצ'רים, ושנעו בין המרכז האימפריאלי למרכזים האזוריים, נמנו האישים היהודים הבולטים ביותר והמשפיעים ביותר במהלך המאות ה-17 וה-18, ששימשו כתובת לפניית של יהודים מכל

רחבי האימפריה. לחקר אישים בולטים באליטה היהודית באיסתאנבול וקשריהם לבירות המחוזיות, במהלך תקופת ה"שקיעה" לכאורה, שמור אם כן, חלק חשוב בבחינת המסגרת הכוללת של תיארוך ותיקוף ההיסטוריה היהודית באימפריה. פעילותם של הבאזרגיאנים, שהיו רק אחת מהקבוצות שהרכיבו את האליטה היהודית של איסתאנבול ושל האימפריה, מעידה שאליטה זו לא נעלמה או איבדה את דרכה בין אמצע המאה ה-17 לאמצע המאה ה-18.

תפקידי הבאזרגיאן חוצים את הקטגוריות וההבחנות המקובלות בדיון ביהודי האימפריה. תחומי פעילותם היו רחבים מאוד, ונגעו למעשה בכל היבט של פעילות האליטה העת'מאנית. הם שימשו גם כגורם מקשר במגוון רחב של נקודות מפגש. קשה אם כן להבחין בדיון העוסק בהם בין תחום המסחר, קשר לגורמי המדינה וקשר לגורמים מחוץ למסגרת המדינה העת'מאנית. הם עולים כקטגוריה בפני עצמה, שמאפשרת לבחון מחדש הנחות ומסקנות מקובלות לגבי האימפריה העת'מאנית ולגבי אישי האליטה היהודיים שפעלו במסגרתה.

עד כה נפקד לרוב מקומם של הבאזרגיאנים במחקר ההיסטורי, הן העת'מאני והן היהודי. הדיון בפעילותם היה מצומצם, ונותרו פערים גדולים בידיעה ההיסטורית אודות תפקידים אלו ואודות האישים שהחזיקו בהם. הרחבת הידע אודות פעילותם של הבאזרגיאנים בכלל, והקבוצה הבולטת של באזרגיאנים יהודים בפרט, מאפשרת השוואה והקבלה לפעילותם של בני-זמנם, "יהודי החצר" באירופה ובמע'רב. מנקודת מבט כללית יותר הוא מאפשר השוואה לפעילותן של קבוצות מתווכות אחרות בחברה העת'מאנית ובחברות אחרות, בעת החדשה המוקדמת, כמו גם בתקופות אחרות. להשוואה זו שתי פנים - המאפיינים של הקבוצות הנחקרות, והתפקידים שהן מילאו בהתפתחות החברות והמדינות שבמסגרתן פעלו.